

ӨОЖ 82.0:001.12/.18; МҒТАР 17.01.11

<https://doi.org/10.47526/2025-4/2664-0686.275>С.М. ШОРМАҚОВА¹, А.Ж. НУСУПОВА²^{1,2}филология ғылымдарының кандидаты, доцент

М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті (Қазақстан, Тараз қ.)

¹e-mail: shormakova71@mail.ru²e-mail: asima.nusupova@mail.ru

ШЕШЕНДЕР ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ КӨРКЕМ МӘТІННІҢ РИТОРИКАСЫ ЖӘНЕ ГЕРМЕНЕВТИКАЛЫҚ САЛДАРЫ

Аннотация. Мақалада шешендер шығармашылығындағы көркем мәтіннің риторикалық ұйымдастырылуы мен оны түсіну және әлеуметтік контекстегі мағыналарды құру үшін реципиент қолданатын әдістер арасындағы байланысты орнату әрекеті, оның мақсаттары мен міндеттері, метатілдің нақты сипаттамасын жасау қажеттілігі анықталған. Мұнда, алғаш рет «көркем мәтіннің риторикасы», «риторикалық акт», «риторикалық күшейту нүктелері» және «риторикалық жағдайдың маркері» ұғымдары енгізілген. Шешендер шығармашылығындағы көркем мәтіндерінің материалын талдағанда, проблемалық мәселелердің ерекшеліктерін көрсететін күрделі риторикалық-рефлексивті тәсіл қолданылатындығы сараланған.

Шешендер шығармашылығындағы көркем мәтіннің риторикасының көрінісінің негізгі аспектілерін әзірлеу, оның мәтіндерді түсіну процестеріне әсерін талдау және реципиенттің әлеуметтік контекстегі мағыналарды құру үшін тиісті герменевтикалық әдістерді қолдану мәселесі талданған. Сонымен қатар автор мақалада осы тақырыпқа қатысты зерттеу жұмыстарына шолу жасау арқылы салыстыру әдісі, талдау әдістерін пайдалана отырып, шешендер шығармашылығындағы көркем мәтіннің риторикасы мен герменевтикалық салдарына қатысты тұжырымдар зерттеуді талап ететін, бүгінгі әдебиеттану ғылымының өзекті мәселесі екендігі дәлелденген.

Риторикалық идеал шешеннің ойын жеткізудегі көркем-поэтикалық сөздік қорының молдығын көрсететіндігі және тарихи өзгермелілігі, мәдени ерекшелігі мен әлеуметтік ерекшеліктері сараланып, мысалдар келтірілген. Осы тақырыпқа қатысты зерттеулер сараланып жасалған талдаулар мақаланың жаңалығын толық ашады.

Кілт сөздер: көркем мәтіннің риторикасы, тыңдарман, герменевтика, мәтін, метатіл, түсіну.

* Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Шормақова С.М., Нусупова А.Ж. Шешендер шығармашылығындағы көркем мәтіннің риторикасы және герменевтикалық салдары // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2025. – №4 (138). – Б. 80–91. <https://doi.org/10.47526/2025-4/2664-0686.275>

*Cite us correctly:

Shormaqova S.M., Nusupova A.Zh. Sheshender shygarmashylygyndagy korkem matinnin ritorikasy zhane germenevtikalyq saldary [Rhetoric and Hermeneutical Consequences of a Literary Text in the Work of Speakers] // *Iasau universitetinin habarshysy*. – 2025. – №4 (138). – B. 80–91. <https://doi.org/10.47526/2025-4/2664-0686.275>

Мақаланың редакцияға түскен күні 23.06.2025 / жарияланған күні 30.12.2025

S.M. Shormakova¹, A. Nussupova²^{1,2}*Candidate of Philological Sciences, Associate Professor**M.H. Dulati Taraz University (Kazakhstan, Taraz)*¹*e-mail: shormakova71@mail.ru*²*e-mail: asima.nusupova@mail.ru***Rhetoric and Hermeneutical Consequences of a Literary Text in the Work of Speakers**

Abstract. The article examines the organization of the rhetorical structure and the processes involved in understanding of short journalistic texts. It also describes the relationship between methods used by the recipient to create a socially adequate meaning, goals, and objectives of text interpretation, as well as the clarity of the metatext. Terms such as “rhetorical structure of the text”, “rhetorical act”, “rhetorical points of development”, and “marker of a rhetorical situation” are introduced. It is found that rhetorical-reflexive methods are employed in oratory, which are the key to determining the characteristic features of problematic issues.

The article addresses the main aspects of organizing the rhetorical structure of a text, explores the impact of this on the processes of understanding the text, and discusses the use of hermeneutical methods to construct socially adequate meanings for the recipient. In addition, the author uses comparative analysis to refer to research relevant to this topic and employs research methods for examining the rhetoric and hermeneutics of short journalistic texts, including the analysis of relevant dictionaries.

The rhetorical ideal reflects the richness and historical variability of the artistic and poetic vocabulary of the speaker in the transmission of his thoughts, cultural and social features are differentiated, and illustrative examples are provided. In this context, the historical variability, cultural, and social characteristics of the ideal are analyzed, with further examples included. These studies reveal an additional conceptual dimension of the article.

Keywords: rhetoric of a literary texts, compromise, hermeneutics, text, metatext, understanding.

С.М. Шормакова¹, А.Ж. Нусупова²^{1,2}*кандидат филологических наук, доцент**Таразский университет имени М.Х. Дулати (Казахстан, г. Тараз)*¹*e-mail: shormakova71@mail.ru*²*e-mail: asima.nusupova@mail.ru***Риторика и герменевтические последствия
художественного текста в творчестве ораторов**

Аннотация. В статье описывается организация риторической структуры и понимание краткого текстового материала в творчестве, а также описывается связь методов, используемых получателем, для создания социально адекватного значения, целей и задач интерпретации текста, а также ясности метатекста. Здесь введены термины, такие как «риторическая структура текста», «риторический акт», «риторические точки развития» и «маркер риторической ситуации». Обнаружено, что в ораторстве используются риторически-рефлексивные методы, которые являются ключом для определения характерных особенностей проблематических вопросов.

Тема статьи включает подготовку основных аспектов организации риторической структуры текста, исследует влияние этого на процессы понимания текста и обсуждает использование герменевтических методов для создания социально адекватных значений для

получателя. Кроме того, автор использует метод сравнения, чтобы обратиться к исследованиям, связанным с данной темой, и использует методы исследования для изучения риторики и герменевтики кратких текстов в творчестве, требовавшихся для анализа соответствующих словарей.

Риторический идеал отражает богатство и историческую изменчивость художественно-поэтической лексики говорящего в передаче его мысли, дифференцируются культурные особенности и социальные особенности и приводятся примеры.

В этом контексте анализируется историческая изменчивость, культурные и социальные характеристики идеала, а также приводятся примеры. Проведенный дифференцированный анализ исследований по данной теме полностью раскрывает новизну статьи.

Ключевые слова: риторика художественного текста, компромисс, герменевтика, текст, метатекст, понимание.

Кіріспе

Шешендер шығармашылығындағы көркем мәтіннің риторикасы мен герменевтикалық салдары – шешендердің мәтінді табан астында тауып айтуы мен ол мәтінді тыңдарманның қабылдауының риторикалық және герменевтикалық аспектілерін байланыстыруға, «мәтіннің қабылдаушыға әсері» қандай механизмдер арқылы жүзеге асатынын және реттелетінін, тыңдарманның мәтінді сол сәтте қалай түсіне алатынын, яғни танымын анықтау әрекеті болады.

Қазіргі уақытта көркем мәтінді оқытып талдауда түрлі әдістерге жүгінетініміз рас. Кез келеген көркем мәтінді, мәтін теориясы, мәтін поэтикасы, герменевтика, стилистикалық қырынан зерттеп, талдау жасауға болады.

Шешендер шығармаларындағы көркем мәтін тек тілдік материал емес, ұлттық құндылықтардың көрінісі, адам баласының ақыл-ойының көрінісі болып табылады. Көркем мәтінде көп ақпараттар қоры бар. Мысалы, кей кездері кішкене ғана деталь көркем мәтіннің мәнін ашатын кездері де болады, ал кейде көркем туынды бір ғана детальды түсіндіруге қызмет жасайтыны да бар. Осы тұрғыдан алғанда көркем мәтінді дұрыс қабылдау мен түсіну өте маңызды іс екені белгілі. Ал, риторика көркем мәтіннің осы концептуалдық мазмұнын түсінуге әкеледі. Герменевтикалық мән, концептуалдық мазмұн дегеніміз не? Герменевтикалық мән қайдан көрініс табады? Ол көркем мәтіндегі экстралингвистикалық, әлеуметтік, психологиялық факторлардың бірлігінен туындайды. Герменевтика мәселесінің бүгінгі таңдағы өзектілігі көркем мәтінге жаңаша көзқарастардың қалыптасуы, көркем мәтінді түсіну, оны талдау мәселелері тақырыптың өзектілігімен тікелей байланысты.

Зерттеу әдістері мен материалдар

Мақалада осыған дейін көркем мәтіннің риторикасы мен герменевтикалық салдарына қатысты зерттелген шетелдік ғалымдардың еңбектеріне шолу әдісі, шешендер шығармашылығына қатысты сараптау әдісі, заманауи терминдерді саралау әдісі, салыстыру, талдау әдістері пайдаланылды. Шолу әдісі бойынша осы тақырыпқа қатысты жазылған мақалалармен, диссертациялық жұмыстармен таныстық. Әрбір еңбектің ішкі әлеміне үңіле отырып, пайымдаулар жасалды. Сараптау әдісінде зерттеу нысанына алынған тақырыпқа қатысты қазақ шешендерінің сөздерінің ішінен тақырыптың ішкі мазмұнын ашатын мысалдар алынып, астарлы сөздерді түсіндіру, қазақи таныммен ұғындыру мақсатында талданды. Салыстыру әдісін қолдануда шешендердің бір сөзді әртүрлі таныммен ұғынуын мысал ете отырып, тыңдарманға (оқырман) түсіндірудің (талдаудың) теориясына көңіл бөлдік.

Сол замандағы әлемдік ғылымда да риториканың зерттелуі керемет болды деп айта алмаймыз. 1971 жылы «Қысқа әдеби энциклопедияда» М.Л. Гаспаров: «Қазіргі әдебиеттануда «риторика» термині сирек кездеседі» [1, 44-б.] – деп жазды. Бірақ айта кететін жайт, 60-шы жылдардың өзінде-ақ риторикаға оның ішінде классикалық риторикаға, неориторикаға деген қызығушылық мәтін грамматикасының және прозаның лингвистикалық теориясының дамуына байланысты арта түскені байқалды. Демек, шешендік өнер ұмытылған жоқ, ғасырдың соңында шешендік өнер қайта жаңғырып, үлкен сұранысқа ие бола бастағандай еді. Шешендік сөздер уақыттың талабына айналды, өйткені ғасырлар өткеннен кейін, бір шешеннің бойындағы шешенге тән сегіз қырлылық қасиет кезінде заман талабына сай дамып, қанша тамырын кеңге жайса да, заманына қарай шешендік қасиет бір адамның бойында бірнешеуі дамымай, яғни тұтастай бір адамнан көрінбей, жеке-жеке бірнеше адамның бойынан көрініс таба бастады.

Шешендік өнер, оның тіл ғылымы мен жалпы қоғам мәдениетін дамытудағы маңызы, бұл пәнді зерттеу қажеттілігін негіздеу антикалық дәуірдің бірқатар авторлары Аристотель, Цицерон, Квинтилианның еңбектеріне арқау болды. Ал, қазақ шешендік өнерін зерттеп, жинастырып бастағандар Ш. Уәлиханов, Ы. Алтынсарин болса, оны насихаттау идеясын ұсынған Ә. Бөкейханов. А. Байтұрсынов, С. Сейфуллин және М. Әуезов зерттеу жұмысын жүргізіп, пайымдаулар жасады. Кейінірек Ә. Мәмбетова мен Б. Адамбаев зерттеу нысанына айналдырып, кандидаттық диссертация қорғады. Қазіргі қоғамның өмірі мен мәдениеті үшін риториканың әлеуметтік және эстетикалық мәні қайта жаңғырған теория мәселелерінің әсерлі кешеніне қатысты бірқатар зерттеушілері Ж. Дәдебаев, М. Жармұхамедов, С. Дәуітов, С. Негимов, С. Қосан, С. Қорабай, Г. Қосымова, Б. Шканова, М. Шындалиеваның жұмыстарының ең өзекті мәселесі болды. Сондай-ақ, филологиялық герменевтиканың және мәтіндерді риторикалық ұйымдастыру мәселелерімен айналысатындар үшін де маңызды еді.

Талдау мен нәтижелер

Мәтінді мәтін жасаушы (шешен) мен мәтінді қабылдаушы (тыңдарман) арасындағы диалог ретінде түсіну тәсілі бұл процесті үштікте коммуникативті әрекет ретінде қарастыруға мүмкіндік береді:

Шешен (Автор) – шешендік сөз (мәтін) – тыңдарман. Яғни, хабарлама жасаушы және хабарлама оны алушылар немесе хабарламаны тыңдаушылар.

Белсенділік – герменевтикалық және феноменологиялық дәстүрлермен жұмыс аясында түсіндіріледі. Бұл оны адам санасының психикалық қызметі ретінде емес, күрделі психикалық әрекет ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Тіл білімі, риторика және герменевтика теориясының қазіргі даму деңгейі, мәтінмен жұмыс істеу әдістемесі саласындағы практикалық жетістіктер мағына құрылысы мен сезімдік қабылдауды талдауды неғұрлым орынды және дәлелді етуге мүмкіндік береді. Көркем мәтіндегі риторикалық жағдайдың маркерлерін оқшаулау және олардың қалыптасуындағы тілдік процесін ашу оны түсіндіруде субъективтілікті болдырмауға көмектеседі.

Зерттеу гипотезасы ретінде біз риторикалық жағдайдың маркерлерінде жүзеге асырылатын көркем мәтіннің риторикасы герменевтикалық әдістерді белсендіру бағдарламасының рөлін атқара отырып, реципиенттің мәтінді түсіну процестеріне әсер ете алады деп болжап отырмыз. Бір жағынан, көркем мәтіндердің риторикасын зерттеу көркем мәтін жасау процесінде оны өндірушінің жүзеге асыру тетіктерін белгілеп, сипаттауды көздейді. Екінші жағынан, оның реципиент герменевтикалық әрекет барысында пайдаланатын герменевтикалық әдістер арқылы түсіну процестеріне, сондай-ақ мәтін құру құралдарында анықталған әлеуметтік контекстегі мағыналарды құруы оқырманның іргелі мүмкіндігіне әсер етеді. Шешендер шығармашылығындағы көркем мәтінді анықтайтын

параметрлердің қатарына шешендік өнерді қосудың заңдылығын негіздеу, «көркем мәтіннің риторикасы» ұғымының мәні мен ауқымын анықтау, коммуникативті әрекет тұрғысынан көркем мәтіннің риторика концепциясын жасаушы (реципиент) ұстанымына сәйкес сипаттау, «риторикалық акт» ұғымына анықтама беру және оның көркем мәтіннің риторикасын қалыптастырудағы рөлін анықтау, «риторикалық ситуация» түсінігіне анықтама беру, соңғысын мәтінде қандай импликация және экспликация арқылы конфигурациялауға болатынын көрсету қажет.

Көркем мәтіннің риторикасы – оның мағыналық тереңдігін және онтологиялық құрылысының қиындығын реципиенттің түйсінуіне, оқырманның жаңа тәжірибені түсінуіне және өз тәжірибесін қайта қарауына мүмкіндік береді. Ал, риторикалық идеал – бұл сөйлеушінің ойын жеткізудегі сөздік қорының көркемдігінің үлгісі. Риторикалық идеалдың тарихи өзгермелілігі, мәдени ерекшелігі және әлеуметтік ерекшеліктері бар. Осы тұста қазақ шешендерінің шығармашылығынан мысал келтіре кетсек: қазақ шешендерінің арасында бір ұғымдағы сөзге әр шешен өз танымымен жауап тауып, тапқырлығын танымы мен сөзді ұғыну, түсіну жағдайында тыңдарманын сендіре отырып, сөздік қорының көркемдігін сөзді әр қырынан ашу арқылы дәлелдеген. Айталық: Жәнібек ханның берген сауалындағы үш арсыз, үш ғайыпты түсіндіруде, Жиренше: «Күлкі арсыз, ұйқы арсыз, тамақ арсыз, талақ арсыз. Арсыз төртеу еді. Ажал ғайып, несіп ғайып, неке ғайып, толғақ ғайып, қонақ ғайып. Ғайып бесеу еді» [2, 2-б.], – деп жауап береді. Ханның жауабына жауап қайтара отырып, Жиренше шешен өз танымымен толықтырулар жасайды. Ханның түсінігінде «арсыз үшеу» ал, шешен оған өз танымының нәтижесінде төртеу жасайды. Мұнда арсыздыққа қатысты үш түрлі ұғым бұрынан қалыптасқан және бұл туралы Әнет бабаның сөзі де сақталған [3, 78-б.]. Олар: ұйқы, күлкі, тамақ. Хан да өз заманында қалыптасқан ұғымға сүйене отырып, шешенді сынау мақсатында берген сауалына шешеннің ұғымындағы төртінші арсызға хан да қарсы пікір айтпайды. Себебі бұл арсыз да ойға қонымды, сөйлеушінің ойын жеткізудегі сөздік қорының көркемдігінің үлгісі. Тағы да үш ғайыптың атын сұраған ханға шешен бес ғайып жайын баяндайды. Бұл тұста да хан Әнет бабаның сілемімен: қонақ, несібе, ажал жайлы айтса керек. Дегенмен, Күдеріқожа мен Ұлбике қыздың айтысындағы бес ғайыпты [4, 29-б.] негізге алған шешен мұнда да бұрынан қалыптасқан үш ғайып ұғымын толықтырып, бес ғайыпты айтады. Мұнда Жиренше шешен қиынан қиыстыра отырып, риторикалық ситуацияны өте шеберлікпен қолданып, танымының тереңдігімен, тілінің байлығымен, тапқырлығымен бұрынан қалыптасқан ұғымға жаңа ұғым қосып, түсіндіру барысында тыңдармандарын сендірді. Яғни сөзге жаңа ұғым беріп, тың түсінік қалыптастырды.

«Бұл – тіл иесінің дүниені тану барысындағы бағалауыштық-бағдарлы түсініктемесіне орай санасында құрылымдалған этномәзмұнның тілдік бейнесі. Сөздің қазақ этномәдениетіндегі қызметі туралы бұл тұжырымдардың негізінде ұлттық санадағы рухани-әлеуметтік стереотиптер мен когнитивтік жүйелер берілетін қуаттың сөз мәнеріне енуі жатыр. Себебі тіл арқылы этномәдениетті игеру үдерісі тіл иесінің рухын қалыптастырады, рухани және жаңа қуатпен толықтырады» [5, 158-б.], – деп жазды А.Қ. Қожахметова мен Ж.А. Манкеева. «Өлең сөздің дискурстық синергиясы» атты мақаласында жазған осы пікірлері біздің жоғарыда Жиренше шешенге қатысты айтқан ойларымызбен ұштасып жатыр.

Риторикалық жағдаят – өрістегі «шешен – тыңдарман» диалогындағы қарым-қатынас жағдайын үлгілеу мүмкіндігіне ие, түсіну процесінде реципиенттің рефлексиясын ояту мақсатында шешен жасаған риторикалық күшейту нүктелерінің конфигурациясын құрайды да, шешен позициясындағы риторикалық актіде лингвистикалық көркем мәтін құрудағы автор шеберлігі дәйекті түрде жүзеге асуы қажет. Риторикалық-рефлексиялық талдауда рефлексияны ояту үшін оңтайлы сәтте мәтін кеңістігін ұйымдастырудың риторикалық

құралдарын, тәсілдері мен әдістерін зерттеу мен сипаттаудан және мәтіндік материалды қабылдауда герменевтикалық әдістердің ұтымды бағдарламасын пайдаланудан тұратын көркем мәтінді зерттеудің арнайы әдістемесін қалыптастыру қажет.

Герменевтикалық акт барысында әрекет етудің динамикалық аспектісінде түсіну техникасы иерархиялық емес, іргелес табиғатымен ерекшеленеді, олардың қатар қолданылуы синкретизмге әкеледі, бұл қосымша мағыналарды ажыратуға мүмкіндік береді. Көркем мәтіндерді талдаудағы күрделі риторикалық-рефлексивтік тәсіл негізінде риторикалық жағдайдың маркерлері бөлектеніп, олар нақтыланады. Тілдік сипаттамалары, олардың классификациясы жүргізіліп, мәтінді қабылдаушы рефлексиясын тарту қабілеті де зерттеледі.

Шешендер шығармашылығындағы көркем мәтіннің риторикасы – оның мағыналық байлығы және реципиенттің онтологиялық құрылымына жүгінуі, тыңдарманды жаңа тәжірибені түсінуге және өзінің тәжірибесін қайта қарауға итермелейді. Риторикалық акт – көркем мәтін құрудың лингвистикалық архитектуралық құралдарында мәтін жасаушының авторлық ниетінің дәйекті түрде іске асырылуына негізделеді. Шешендер шығармашылығындағы көркем мәтіннің риторикасы – оның мағыналық тереңдігін және онтологиялық құрылысының қиындығын реципиенттің түйсінуіне, оқырманның жаңа тәжірибені түсінуге және өз тәжірибесін қайта қарауына мүмкіндік береді.

Риторикалық жағдаят – «шешен мен тыңдарман» диалогындағы қарым-қатынас жағдайын үлгілеу мүмкіндігіне ие, түсіну процесінде реципиенттің рефлексиясын ояту мақсатында мәтін жасаушы жасаған риторикалық күшейту нүктелерінің конфигурациясы.

Риторикалық күшейтудің нүктесі – бұл реципиент мәтіннің мағыналық мозаикасын оны жасау кезінде мәтінді жасаушы белгілеген рефлексиялық тіректерге сүйене отырып, оны дискурсивті түрде түсіну қажеттілігі ретінде қабылдайтын мәтіндік жағдай болып табылады.

Риторикалық ситуацияның маркері имплицативті-түсіндірмелі құралдармен берілген көркем мәтін риторикасының басты элементі; алушының рефлексиясын ояту үшін сигнал ретінде қызмет етеді. Түсіну әдістеріне байланысты реципиенттің көркем мәтінді түсінуінің әлеуметтік адекваттылығына яғни, жеткіліксіздігіне назар аударылады.

Ұсынылған риторикалық бағдарлама маркерлерінің типологиясы, олардың тілдік табиғатына сәйкес және өндіруші, реципиент позициясынан түсіну әдістерінің жіктелуі риторика теориясы үшін де, герменевтика үшін де пайдалы болуы мүмкін. Сондықтан да мәтіндегі проблемалық мәселелердің ерекшеліктерін көрсететін сипаттаудың метатілін әзірлеп талдау тиімді.

Жұмыстың практикалық құндылығы оның теориялық ережелері мен практикалық материалдарын көркем мәтіндерге стильдік талдау жасауға үйрету процесінде, риторика сабақтарында шығармаларды талдау негізінде әр түрлі топтардың мағына тудырушы мүмкіндіктерін ашуда пайдалану мүмкіндігімен анықталады. Сонымен қатар, теориялық материалды және қолданылған мәтін үлгілерін талдау мәтіндік материалды түсіну мен түсіндіруге үйретуде көркем мәтінмен жұмыс істеудің практикалық тәсілін жаңартуды қамтиды.

Осы заманда, мектеп жасындағы балаларға тез оқу мен жазуды үйретудің қаншалықты маңызды екендігі туралы тәжірибеде жиі пайдаланып, теорияда да жиі айтылады. Бір қарағанда, бұл шынымен де пайдалы. Дегенмен, филология – дүние жүзі әдебиетіндегі ұлы шығармаларды баяу және мұқият оқуды үйретуге арналғандығын және қазақ шешендерінің сөздерін де тез оқып, оның ішкі әлеміне кірмей асығыс оқығанан пайда шамалы. Бұл жерде үстірт оқу мүлдем пайдасыз, сонымен бірге, қазіргі оқырмандардың (тыңдармандардың) ішкі дүниесін байытпайды.

Көркем мәтіндегі шешендік өнердің қызметі туралы дәлелдерден шығатын негізгі қорытынды: көркем мәтін саласындағы нанымды қарым-қатынас ретіндегі дәстүрлі риторика идеясы біршама өзгертілген. Өйткені, көркем мәтін адамның мәдени қарым-қатынасының ерекше жемісі ретінде арнайы сендіру мақсатымен жасалмайды, өйткені ол мәтіннің риторикалық жағдайына байланысты реципиент рефлексиясының перфорациясы мен бағыты болып табылады. Содан кейін көркем мәтіндегі риторика қызметін реципиенттің герменевтикалық әрекеті түріндегі герменевтикалық салдарлардың туындауын қамтамасыз ететін ояту және бағыттау ретінде анықтауға болады. Шешендер шығармашылығындағы көркем мәтінді оның риторикасының герменевтикалық әдістерге жанама әсері ретінде түсіну. Сонымен, көркем мәтін риторикасының негізгі герменевтикалық салдары реципиенттің герменевтикалық әрекетінің бастамасы, ал оның сәтті ағымының нәтижесі – түсіну. Мәдени мәтіндерді түсіну мәселесі филологиялық герменевтиканың негізгі зерттеу нысаны болып табылады, бұл мәселені зерттеуге арналған ғалымдардың көптеген еңбектері дәлелдейді [6, 27-б.]. Әрбір көркем шығармада бес код болатындығын атап көрсеткен, олар: мәдени, герменевтикалық, семикалық, проайретикалық және символдық.

«Түсінудің» анықтамалары бар ғылыми дереккөздерді талдаудың көп бөлігі шекті болып табылады деген қорытындыға әкеледі, өйткені оларда филологиялық герменевтика пәнін басқалардан, атап айтқанда ойлаудан, санадан және білімнен ажыратуға мүмкіндік беретін шеңбер ғана берілген.

Осы тұста, Г.И. Богинның [7, 37-б.] пікірінше, ең ауқымды қабылданған және қалыптасқан түсініктің анықтамасы деп санауға болады, онда оның мазмұнын игеру үшін адамның тәжірибесін мәтінге айналдыру ретінде түсіндіріледі. Мәтінге герменевтикалық (түсіну) көзқарас мәдени мәтіндердің субъектіаралық және оларды түсінудің субъектаралық сипаты туралы болжамнан тұрады. Субъектаралық түсінетін индивидпен бөлісетін элеуметтік тәжірибені қамтиды, содан кейін бір адамның түсінігі басқа адамның іс-әрекетінде дамуы мүмкін. Субъектаралық – бұл адам рухани сіңісіп, ауыстыра алатын нәрсе. Сонымен бірге, көркем мәтін адамның әлемде және мәдениетте болу тәжірибесіне негізделген әрекетті түсіну және түсіндіру қабілетіне сәйкес келеді деп есептеледі.

Көркем мәтін оны қабылдаушыға түсінудің белгілі бір көкжиегін белгілейді, олар түсінуге дағдыланған сайын кеңейе алады, осы танымдық процестің сәтті өтуін қамтамасыз ететін ұтымды әдістерді меңгереді. Түсіну көкжиегі қалыптастыратын кеңістік көркем мәтіннің барлық маңызды параметрлерін қамтиды. Мәтін мазмұнын меңгерген сайын реципиенттің сұраққа жауап беру көкжиегі кеңейеді.

Олай болса, осы терминді мұрагерлік тұрғысынан түсіну дегеніміз – мәтін құрудың риторикалық әрекеті барысында автор қойған сұрақ көкжиегі мен оқырманның герменевтикалық әрекет барысында алған жауап көкжиегімен үйлесуі. Ойлау әрекетінің күрделі аналитикалық-синтетикалық процесі ретінде түсіну ойлауды кемітпейді, өйткені қарым-қатынас әрекетінде ойлау операциялық-объективті таңдау немесе мазмұнды құру және оны параллельді түрде жасалған мәтіннің белгі формасы арқылы параллель түрде көрсету ретінде әрекет етеді, ал түсіну мәтінге ойлау процесі арқылы енген мағына құрылымы қалпына келтіріледі. Мәтіннің мазмұнын меңгеру және мағынасын ажырату ретінде түсіну психофизикалық емес, әдейі болып табылады, өйткені өнерде сезімнің өзі емес, олар туралы идеялар, т.б. идеалды мазмұн көрінеді. Көркемдік параметрі аксиологиялық рөл атқаратын көркем мәтіндер оқырманға түскен кезде оның бойында жалпылама ұғым ретінде әрекет ететін сезімдік рефлексияны оята алатындығымен құнды.

Көркем мәтіннің риторикасын зерттеу үшін реципиенттің тілдік тұлғасының даму деңгейі мен мәтінді түсіну тәсілдерінің иерархиясы арасындағы ішкі байланыс әдіснамалық

мәнге ие болады. Түсіну типологиялары тілді тек адамға ғана тән белгілер жүйесі ретінде қолдану қабілетіне негізделген.

Түсінудің нақты лингвистикалық типологиясы түсіну түрлерінің иерархиялық орналасуын білдірмейді, олар, әдетте, қатар орналасады деп есептеледі, бірақ бұл жағдай көркем мәтінді қабылдау кезінде өзгереді, мұнда біз түсіну түрлерінің иерархиялық орналасуына тап боламыз. Олардың қызмет ету принципі бойынша семантикалық, когнитивтік, деобъективтік үш деңгейдің өсетін қатары түрінде ұсынылады.

«Түсіну» термині нақты түсіну (меңгеру) процесін біріктіреді, содан кейін түсінудің негізгі сипаттамасы процессуалдық болады, сонымен қатар түсіну процесінің нәтижесі де, содан кейін оның мазмұндылығы бірінші орынға шығады. Мазмұндылық пен процесстілік – түсінудің өзара байланысты және өзара тәуелді екі аспектісі, өйткені түсіну субстанциясы мазмұн, мағыналар, олардың ең кіші бірліктері – өлеңдер, сондай-ақ т.б. метасөздер мен идеялар; ал процесстілік герменевтикалық жағдайларды (түсінбеу жағдайларын) жеңуге көмектесетін әртүрлі әрекеттердің, процедуралардың және әдістердің болуымен қамтамасыз етіледі.

Көркем мәтінге реципиенттердің сұранысы оның шешендік өнерге адамзаттың жалпы мәдени мұрасының бір бөлігі ретінде енуіне негіз болады. Шешендер шығармашылығы мәтіннен тұратыны даусыз. Сондықтан да шешендер шығармашылығы сан түрлі интерпретация жолынан өткенде ғана мәдениет объектісіне айналады.

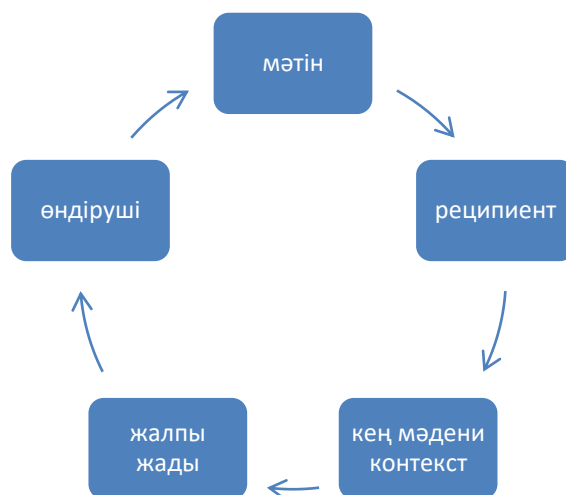
Бұдан мынадай қорытынды жасауға болады: шешендер шығармашылығындағы көркем мәтіннің «шығармашылық мәні» тек әдеби (риторикалық) әрекетпен шектелмейді, шешеннің шығармашылығы, ол поэтикалық мәтінді қабылдау кезінде реципиенттің интерпретациясында толық түпнұсқалық түрде жалғасады және қайта өрнектеледі. Түсіндіру процесінде реципиент жасаған мәтін ол үшін ерекше мәнге ие болады және оның мәнін алып жүреді.

Мәтіннің мазмұнын меңгеру мәтін құрастыру ерекшеліктерін қарастырудан және мазмұнды беру формасының өзіндік ерекшелігін білуден басталады. Бірақ, мәтіннің композициялық құрылымы оның мазмұнын құрайтынның бәрін түгелдей қоймағандықтан, рефлексиялық әрекеттердің прогрессивті дамуы болжанады, онда рефлексия мәтіннің мағынасын объективті ету әдісін көрсететін жоғары белдеулерде бекітіледі. Мәтінмен танысу бастапқыда оған жақын нәрсені іздеуден басталады, бұл біздің мүдделерімізге сәйкес келеді және қызығушылық әрдайым түсініксіз жерде пайда болатындықтан, ол сұрақ тудыруы мүмкін. Бүкіл мәтінге қатысты танылғандардың фрагменті өте аз болуы мүмкін, бірақ бұл жаңа сұрақтар қоюға және осылайша мәтіннің мазмұнын біртіндеп игеруге, мәтіннің жаңа мағынасын тануға мүмкіндік береді.

Көркем мәтін бұл жағдайда диалогтың пайда болуының негізі ретінде әрекет етеді, шешен – тыңдарман, онда ол делдал ретінде көрінеді. Бұл жағдайда мәтіннің қызметі әмбебап. Себебі мәтін пайда болу барысында автордың жеке мағыналары риторикалық әрекет арқылы бейнеленіп, көркемдік шындыққа айналады. Ал реципиенттерге бүкіл тұтастықта берілген, ол оқырманның бірлескен жұмысының өзіндік бағдарламасын ұсынады, көркем мәтіннің мазмұндық тұтастығы осы әрекетті игеруге бағытталған герменевтикалық актінің мәнін құрайды.

Диалог барысындағы диалогтық әрекеттестік ережелері оның қатысушыларының кең мәдени-тарихи контекстен бастау алатын ортақ жадының болуын болжамдайды. Көркем мәтіннің әмбебаптығы, Ганс-Георг Гадамердің [8, 19-б.] сөзімен айтқанда, бұл мәтінді жасаушы үшін де, қабылдаушы үшін де «бір мезгілде шынайы» болуымен де айқындалады, ал субъективті түрде жасаудың риторикалық актісін герменевтикалық актіден тек уақыт бойынша ғана емес, кеңістікте де бөліп қарауға болады.

Осының бәрі әрбір нақты диалогтық әрекет «шешен – тыңдарман» қарым-қатынасының өзіндік жағдайына сәйкес келеді деп болжауға негіз береді, оның анықтаушы факторлары: уақыт факторы (қазіргі/тарихи контекст), кеңістік факторы (туған/шетел мәдениеті) (1-сызба). Оның үстіне бұл факторлардың барлығы мәтінді қабылдаушыға қатысты емес (ол әрқашан өзінің туған мәдениетінің заманауи өкілі ретінде әрекет етеді), көркем шығарма мәтінін жасаушыға қатысты қарастырылады.

1-сызба – «Шешен – тыңдарман» диалогтық қатынастарын іске асыру сызбасы

Жағдайлар шегінде факторлар мен параметрлерді біріктіру ерекшеліктерін ескеру олардың типологиясын құруға ықпал ете алады. Жағдайлар типологиясының нұсқасын біз былай ұсына аламыз:

– «Идеал» диалогтық жағдай: түсінбеудің объективті факторлары жойылады – жалпы есте сақтау шынымен ортақ – (өндірушінің және алушының тарихи дәуірі мен мәдениетінің бірлігі), субъективті фактордың басым болуы ғана коммуникативтілікке әкелуі мүмкін.

– Диалогтың «тарихи» жағдайы өндіруші мен реципиенттің тарихи контексттерінің сәйкес келмеуімен сипатталады, яғни тарихи фактор «енгізілген» болып табылады. Герменевтикалық жағдайды сәтті шешу және түсінуді қамтамасыз ету үшін реципиент алдыңғы тарихи контексттерге жүгіну қажеттілігіне тап болады.

– Диалогтың «мәдениетаралық» жағдайы өндіруші мен реципиенттің мәдени контексттерінің сәйкес келмеуі арқылы беріледі. Ертедегі шешендікке тән мәдени мәтінді қабылдау кезінде мүмкін болатын түсінбеушілік жағдайын еңсеру реципиенттен қазіргі мәдениет өкілдерінің шындығынан, әдет-ғұрпынан және өмір салтынан үйренген сұрақтарға жауап іздеуді, ертедегі шешендікке тән мәдени контекстке жүгіруді талап етеді.

Кез келген мәдениет өкілдері (ертедегі, бүгінгі) белгі, бейне пайда болысымен іздену, тану үстінде болады. Ғалым Қ.Ш. Нұрланованың пікіріне сүйенсек: «Қазақтарда адамның Ғаламмен өзара байланысын сезіну нәресте кезден беріледі, сондықтан бұл дүниетанымдық мәдениет абстракциялық маңыздылық деңгейінде қалып қоймай, әлем мен жанның бірегейлігі сезіміне ауысады және бұл рухани ішкі сезім терең қанағатшылдыққа толы болады...» [9, 28-б.], – дейді. Қазақ шешендерінің болмысы, міне осы. Жоғарыда сөз еткен ертедегі шешендікке тән мәдениеттің қазіргі мәдениеттен ерекшеленетіні де сондықтан. Қазақ шешендерінде сонау ықылым заманнан сөз мәдениеті қалыптасып, өзіндік ерекшеліктерге ие болған. Жан тазалығы мен ар тазалығы әділдікпен шектелген. Сол заманда қалыптасқан сөз мәдениеті қазіргі заман талабынан өзгешелеу (себебі қоғам басқа),

сондықтан да шешен сөздерінің қазіргі қоғамға қажетті тұстарының мағынасын ашып түсіндіру, жаңаша ұғындыру мүмкіндігі туып отыр.

Екі параметрдің сәйкес келмеуі: мәдени және тарихи. Мәтінді құрастыру құралдары туралы рефлексия және бұл жағдайда кең мәдени-тарихи контекспен ұсынылған реципиенттің «жалпы жадыға» жүгінуі мұндай мәтінді қабылдаушыда сөзсіз туындайтын герменевтикалық жағдайдан сәтті шығуға көмектеседі.

Сонымен, «шешен – тыңдарман» диалогы қарым-қатынас жағдайына байланысты құрылады, олардың ішінде біз жоғарыда сипатталғандарды бөлдік (біз мұнда маңызды параметрлердің барлық мүмкін комбинацияларын есептей алдық деп айта алмаймыз). Көркем мәтіндердің мазмұнын қабылдау кезінде реципиентте туындайтын герменевтикалық жағдайларды шешу түбегейлі мүмкін және оны түсіну үшін қажетті білімді іздеуде «ортақ жадқа» жүгіну арқылы жүзеге асыру керек, өйткені бұл диалогты жүзеге асырудың қажетті шарты болатын жады. Адресат ретінде ойнаудың барлық қабілетімен кез-келген көркем мәтін (шешен): «басқасына» коммуникативті бағыттың болуын болжайды, соның арқасында баяндау перспективасы, қалаған (мүмкін) тыңдарман туралы түсінік – интерпретациялық стратегия қалыптасады.

Интерпретациялық стратегияны орналастырудың тірек нүктелері көркем мәтіндегі риторикалық күшейту сегменттері болып табылады, олар шешен мен тыңдарман үшін біртұтас семантикалық өрісті қайта құру мақсатында жеңу үшін қажет рецептивті қиындық ретінде көрінеді. Түсіндіру қажеттілігі туындайды, онда адамдар сөз қолдану мүмкіндігі туралы ойлайды, яғни өмір туралы сөйлесуді немесе ойлауды тоқтатып, сөйлей бастайды немесе сөйлеу туралы ойлана бастайды.

Түсіндіру – бұл нақты заттар әлемі мен тіршілік әлемі мәдениет және мәдени білім әлемімен белгілі бір қатынастарға түсетін механизм. Өзара байланысты рефлексиялық актілер тізбегінде реципиент біртіндеп қалпына келтіретін оның құрамдас бөліктерін бағалау негізінде тұтастықты жинау техникасы ретінде түсіндірудің мәні рефлексиялық позициядан қойылған сұрақтардан тұрады. Бұл рефлексияны герменевтикалық актінің барысында белгілі бір жағдайдың гетерогенді нысандарын біртұтас тұтастыққа біріктіруге қабілетті өзіндік призма деп атауға мүмкіндік береді. Алайда, кез-келген сызба мәні бойынша конвенциялық болып табылатындығын атап өткен жөн, өйткені бұл екі өлшемді жазықтықта реципиенттің мәтінді құру құралдарына рефлексиясының көп өлшемді және күрделі процесін бейнелеу әрекеті, сондықтан бұл құбылыс сызба үдерісінде сөзсіз орын алатын жалпылау әрекетінің нәтижесі. Түсіндіруді мәтінді түсіну арқылы басқарылатын қызмет түрлерінің бірі ретінде қарастыру оның иерархиясына кіретін қажетті компоненттерді бөліп көрсетуге мүмкіндік береді:

1. Аудармашының теориялық және практикалық филологиялық білімді меңгеруінің жеткілікті деңгейі ретінде анықталған аудармашының тілдік құзыреті.

2. Әдістемелік құзыреттілік интерпретатордың рефлексиялар туралы білімінің жиынтығы, сондай-ақ түсіну процестерімен байланысы ретінде анықталады.

3. Рефлексия күшімен түсіндірілетін мәтін ішіндегі аудармашының алдыңғы екі модульдің бір-біріне ықпалдасып жүзеге асыру қабілеті ретінде анықталған риторикалық-рефлексивті құзыреттілік.

Л.А. Мирская [10, 200-б.] өз еңбегінде: көркем шығарманың ерекшелігі – автор әрқашан өз бейнесін басқаларға және оятушыға түсіндіруді тапсырады деген екен. Яғни, шығармашылық процесінің бұған тән ерекшелігі, бір мәтіннің мүлдем басқа интерпретацияларына әкеледі.

Қоршаған әлемді және мәдениет әлемін түсіну – бұл адамның танымдық қажеттіліктеріне байланысты адамзат қоғамының негізгі сипаттамасы. Герменевтикалық акт

барысында реципиент енгізген түсіну әдістерінің орасан зор белсенділігі табиғатта емес, адамда әлемді танудың жаңа тәсілдері беріліп, жетілдірілетіндігінде.

Түсінбеушіліктің түсінікке айналуы герменевтикада түсіну техникасының немесе герменевтикалық техниканың атауын алған жүйелік ойлау әдістерінің көмегімен жүреді.

Интерпретациялық практикада тілдік және әдіснамалық құзыреттіліктің синтезі өзінің жүйелік көрінісін табады және көркем мәтіннің риторикалық ұйымдастырылуын риторикалық-рефлексивті талдау түрінде жүзеге асырылады, рефлексиялық стратегияларды орналастыруға не ықпал ететінін және мәтінді оқығанда рефлексия мен түсіну процестерін не блоктайтынын түсіну.

Рефлексияның гетерогенді сипаты ондағы риторика тұрғысынан екеуінің болуын ажыратуға мүмкіндік береді Таксономия мәтін құру және мәтіндік қабылдау практикасы үшін маңызды рефлексия түрлері. Бірінші, таксономия рефлексиямен басқарылатын объектілер:

а) нәтижелерді, қадамдарды, мәтіннің мазмұны бойынша әрекеттерді анықтау түрінде объективті болатын және білімнің немесе жекелеген мағыналардың сандық немесе үдемелі байланысын бақылайтын экстенсивті рефлексия, яғни, бағдарламаның жекелеген буындары арасында байланыс орнатуға тырыспай, мәтіннің риторикалық бағдарламасы мен оны білдіру құралдары бойынша «үстіртін» оқу;

б) «субъект-объект» эпистемологиялық қатынастарына, мәтіннің пафосына және лотосына шоғырланған қарқынды рефлексия жаңа, игеруге жататын мәтін арасындағы байланыстарды орнатумен қатар жүреді, олардың мазмұны мен мағынасын қандай да бір дәрежеде білдіретін ойлау тәжірибесіндегі нүктелермен, олардың арасындағы байланыстарды орнатуға ықпал етеді;

в) сындарлы-перспективалық рефлексия, мазмұндық тұрғыдан алғанда, рефлексияның барлық түрлерінің өнімді синтезі болып табылады, мәтіннің мазмұнындағы жаңадан бастап, көптеген нүктелерге бағытталған-реципиенттің тәжірибесі рефлексияның жаңа бекітілуіне және объективтілігіне әкеледі.

Екінші, таксономия рефлексияның уақытша бағдарлары негізінде құрылады, өйткені логика категориялары мағынаның бұл түрін уақыт қатынасына бөледі. Осы тұрғыдан алғанда ол төмендегідей бөлінеді:

а) реципиенттің ойлау әрекетінің өткен жауабына бағытталған ретроспективті рефлексия, яғни бұрын қалыптасқан білімге, ойлау қызметін ұйымдастырудың нормалары мен стандарттарына;

б) реципиенттің болашақ, ықтималдық әрекеттеріне бағытталған перспективалық рефлексия.

Мәтін құрудың әр түрлі риторикалық актілерінде рефлексияның әр түрлі түрлері оянады және түсінудің әр түрлі түрлері жүзеге асырылады (схемалық, когнитивті, үлестіруші).

Қорытынды

Көркем мәтінді түсіну мен оның риторикалық және герменевтикалық салдарына байланысты пікірлердің біразын айтып өттік. Көркем мәтін – герменевтикалық әдістер мен көркем мәтінге түрлі талдаулар жасау арқылы анықтауға болатын мағыналар қоймасы екеніне көз жеткіздік.

Көркем мәтінді талдау оның тек мазмұнын түсінуден асып, оқырман мен мәтін арасындағы диалогты қалыптастырады. Герменевтика тұрғысынан, мәтіннің мәнін ашу әрбір оқырманның жеке тәжірибесі, мәдениеті, тілдік білімі арқылы жүзеге асады. Бұл үрдіс интерпретация мен қайта интерпретацияға, яғни әр оқылым сайын жаңа түсініктер мен

эмоционалдық әсерлер тудыруға мүмкіндік береді. Көркем мәтіннің герменевтикалық салдары – оқырманның дүниетанымын кеңейтеді, мәдени және философиялық ойлау қабілетін жетілдіреді, сондай-ақ мәтін мен оқырман арасындағы көпқабатты мағына байланысын сезіндіруде көрініс табады.

Осы зерттеу нәтижесінде шешендер шығармашылығындағы көркем мәтіннің риторикасы тыңдарманның қабылдау механизмімен тығыз байланыста екені дәлелденді. Риторикалық акт пен герменевтикалық талдау тәсілдерінің өзара ықпалы анықталды. Бұл тұжырымдар шешендік өнерді қазіргі филологиялық тұрғыдан талдаудың жаңа бағытын ұсынады.

Сонымен, герменевтикалық әдістерді субъектіні рефлексиялық позицияға тиімді шығаруға және көркем шығарманың мазмұнын игеруде және реципиенттің қоршаған шындық жағдайларын талдауында әлеуметтік контекстегі мағыналарды құруға ықпал ететін алдын-ала ойластырылған әрекеттердің жиынтығы ретінде анықтауға болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Гаспаров М.Л. Рифмы омонимические и тавтологические // Изв. РАН. Сер. лит. и яз. – 2011. – Т.70, №2. – С. 44–57.
2. Дәдебаев Ж. Бөлтірік шешен. Шешендік сөздер. – Алматы: ҚазҰУ баспасы, 2021. – 118 б.
3. Қазақтың шешендік сөздері: жинақ / құраст. Б. Адамбаев. – Алматы: Ана тілі, 2014. – 159 б.
4. Ұлбике мен Күдерінің айтысы. Жазып алған И.Мұхамеджанұлы // Жұлдыз. – 2000. – №12. – Б. 152.
5. Қожахметова А.Қ., Манкеева Ж.А. Өлеңсөздің дискурстық синергиясы // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2023. – №1(127). – Б. 156–166. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.13>
6. Төрекұлов Н. Қазақтың би-шешендері. 1 кітап. – Алматы: Жалын, 1993. – 220 б.
7. Богин Г.И. Филологическая герменевтика: учеб. пособие. – Калинин: Калинин. гос. ун-т, 1982. – 86 с.
8. Гадамер Г. Истина и метод: основы философской герменевтики. – М.: Прогресс, 1988. – 699 с.
9. Нұрмұратов С.Е., Нұрланова Қ.Ш. және т.б. Ұлттық идея және қазақ философиясы. – Алматы: КИЦИФиП, 2010. – 239 б.
10. Мирская Л.А. Карл Густав Юнг: монография. – М.: МарТ, 2006. – 109 с.

REFERENCES

1. Gasparov M.L. Rifmy omonimicheskie i tautologicheskie [Homonymic and tautological rhymes] // Izv. RAN. Ser. lit. i iaz. – 2011. – T.70, №2. – S. 44–57. [in Russian]
2. Dadebaev Zh. Boltirik sheshen. Sheshendik sozder. – Almaty: QazUU baspasy, 2021. – 118 b.
3. Qazaqtyn sheshendik sozderi: zhinaq [Kazakh oratory: collection] / qurast. B. Adambaev. – Almaty: Ana tili, 2014. – 159 b. [in Kazakh]
4. Ulbike men Kuderinin aitysy [Ulbike and Kuderin Aytys]. Zhazyp alghan I. Muhamedzhanuly // Zhuldyz. – 2000. – №12. – B. 152. [in Kazakh]
5. Qozhahmetova A.Q., Mankeeva Zh.A. Olensozdin diskurstyq sinergiasy [Discursive synergy of poetry] // Iasau universitetinin habarshysy. – 2023. – №1(127). – B. 156–166. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.13> [in Kazakh]
6. Torekulov N. Qazaqtyn bi-sheshenderi. 1 kitap [Kazakh bi-orators: book 1]. – Almaty: Zhalyyn, 1993. – 220 b. [in Kazakh]
7. Bogin G.I. Filologicheskaya germeneytika: ucheb. posobie [Philological hermeneutics: training manual]. – Kalinin: Kalinin. gos. un-t, 1982. – 86 s. [in Russian]
8. Gadamer G. Istina i metod: osnovy filosofskoi germeneytiki [Truth and method: fundamentals of philosophical hermeneutics]. – M.: Progress, 1988. – 699 s. [in Russian]
9. Nurmuratov S.E., Nurlanova Q.Sh. zhane t.b. Ulttyq ideia zhane qazaq filosofiasy [National idea and Kazakh philosophy]. – Almaty: KICIFiP, 2010. – 239 b. [in Kazakh]
10. Mirskaia L.A. Karl Gustav Iung: monografia [Carl Gustav Jung: a monograph]. – M.: MarT, 2006. – 109 s. [in Russian]